

QORAQALPOQ XALQINING ETNOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARIDOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.4.4.008>*Shamshetova Anjim Karamaddinovna,**psixologiya fanlari nomzodi, dotsent. O'zbekiston jahon tillari universiteteti.*

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoqlarni milliy xususiyatlari, tarixi, folklor janrlari, milliy urf-dasturlari va yashash tarzi haqidagi ma'lumotlari o'rganildi. Qoraqalpoq millatining o'ziga xos tarzdagi etnik xususiyatlari, milliy xarakteri, Qoraqalpoq xalqining etnopsixologiyasida motivatsion va boshqada fazilatlarining namoyon bo'lishiga oid ilmiy fiklar berilgan. Tadqiqotlarga asoslanib Qoraqalpoq xalqining etnik psixologik xususiyatlari aks ettirildi.

Kalit so'zlar va iboralar: Qoraqalpoq, milliy va etnik xususiyatlar, yashash tarzi, folklor, qoraqalpoqlar tarixi, etnik psixologik xususiyatlar.

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА*Шамшетова Анжим Карамаддиновна,**кандидат психологических наук, доцент, Университет иностранных языков Узбекистана.*

Аннотация. В статье были изучены сведения каракалпаков о национальных особенностях, истории, жанрах фольклора, национальных обычаях и образе жизни. В этнопсихологии Каракалпакского народа даны научные представления об этнических особенностях Каракалпакской нации, ее национальном характере, о проявлении мотивационных и др. качеств. На основе проведенных исследований были отражены этнические психологические особенности Каракалпакского народа.

Ключевые слова и словосочетания: Каракалпакский народ, национальные традиций, этнические характеристика, стиль образе жизни.

ETHNOPSICHOLOGICAL FEATURES OF THE KARAKALPAK PEOPLE*Shamshetova Anjim Karamaddinovna,**Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor.
University of Foreign Languages of Uzbekistan.*

Annotation. The article examined the information of the Karakalpak about national peculiarities, history, genres of folklore, national customs and lifestyle. In the ethnopsychology of the Karakalpak people, scientific ideas are given about the ethnic characteristics of the Karakalpak nation, its national character, the manifestation of motivational, etc qualities. Based on the conducted research, the ethnic psychological characteristics of the Karakalpak people were reflected.

Keywords and phrases: Karakalpak people, national traditions, ethnic characteristics, lifestyle style.

Orolbo'yi mintaqasidagi mahalliy xalqlar milliy psixologiyasining ko'pgina xususiyatlari ijtimoiy va madaniy hayot normalari va qoidalarining o'ziga xos xususiyati bilan izohlanadi. Orolbo'yi mintaqasida qoraqalpoqlar va boshqa millat vakillari ham istiqomot qiladilar. Orolbo'yi mintaqasida yashovchi aholining dunyoqarashlari, fikrlari, hozirgi atrof-muhitga munosabatlari, qolaversa oila qurish, yashash tarzida boshqa xududlaridan farq qiladi. Ayniqsa, qoraqalpoq xalqining etnik xususiyatlariga tuxtalib o'tadigan bo'lsak, boshqa millat vakillaridan o'ziga xos psixologik xususiyatlarini ko'rishimiz mumkin.

Qoraqalpoq millatining o'ziga xos tarzdagi etnik xususiyatlarni yozib qoldirgan tarixiy asarlardan ham bilsak bo'ladi, Qoraqalpoqlarning kelib chiqish tarixi uzoq davrlarni o'z ichiga oladi. Qoraqalpoqlar kuchmanchi xalqlar sirasiga kiradi. Lekin ular kuchib yursada doim daryo va Orol dengizi buylab kuchib yurgan. Bundan shuni ko'rish mumkinki, qoraqalpoq xalqi tabiat

bilan azzaldan hamnafas bo'lgan. Tabiatni ko'p sir-asrorlarini bilgan va tabiatni sevgan. Biz aynan xalqni bu fazilatlarini og'zaki yetib kelgan xalq naqllari va aforizmlarida uchratamiz. Xalq ichida shu tarzda iboralar doim takrorlanadi "Uch oy qovunim, uch oy qovog'im, uch oy sovunim, uch oy shabag'im", bu o'z navbatida Orolbuyi mintaqasida yashovchi xalqni ovqatlanish tartibi va unga amal qilishni ko'rsatadi [5.12]. Demak, uch oy qovunim degani qovun pishgan mahalda faqat shunga xos bo'lgan ovqat turlarini iste'mol qilganligi, ular "Asqaulaq", "Qovun qurt", "Qovun murobosi" kabilar. Uch oy qovog'im desa shu barcha ovqatlari qovoq solib pishirgan va uning shifobaxsh ekanligini doim aytib kelgan. Qoraqalpoq xalqi baliqchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. "Sovunim-shabag'im" deganda, bunda ham keyingi galdagi sigir sut qatiqlaridan hamda baliqlardan turli milliy taomlar tayyorlab kelganligidan darak beradi. Qoraqalpoq millatiga mansub bo'lgan ayollar baliqdan tayyorlanadigan taomlarni turli xilini bilishi va ular asosiy taomlardan ekanligini ta'kidlab o'tadi.

Bu tarzda ilmiy psixologik yondashuvda shuni xulosa qilish mumkinki, aholi sigir go'shtidan ko'ra uning sut va qatiqlarini iste'mol qilganligi ma'lum, bu esa tabiat ob'ektlariga aholida sub'ektiv munosabatning bo'lganligini bildiradi. Mol go'shtidan ko'ra baliqni yaxshi ko'rib iste'mol qilganligi ma'lum, baliqlardan 200 xil taom turlarini biladigan qiz-kelinchaklar uning tez xazm bo'ladigan shifobaxshligiga ham urg'u berib o'tadi. Buni yana xalq maqollarida baliq yegan tuq bo'lar, har darmoni yo'q bo'lar deb gapini topib gapirib yurganligini guvohi bo'lamiz. Bu kishilarni salomatligiga befarq bo'lmaganligi, tabiiy resurslariga zarar yetkazmaslikga harakat qilayotganini ko'rishimiz mumkin. Bizni bu tarzda ilmiy izlanishlar uzoq bo'lmagan davrlargacha xalqning ekologik ongning tarixiy ildizlari ijobiy va sub'ektiv bo'lganligidan darak beradi.

Qoraqalpoq xalqining etnik psixologik xususiyatlarini ochib berish uchun aholining yashash tarzi, milliy madaniyati, san'ati, klassik adabiyoti, folklor janri, milliy dasturlari va urf-odatlariga ham tuxtalib o'tsak bo'ladi, lekin bular juda katta ilmiy manba va ular o'ziga xos tarzda yondashuvlarni ham talab qiladi. Jumladan, Qoraqalpoqlar boy og'zaki xalq ijodiyotiga ega, 20 jilddan iborat qoraqalpoq folklori bunga dalil bo'la oladi [3.45]. Qoraqalpoq folklori juda qadimiy tarixga ega. Bu xalqni etnik psixologik xususiyatlarini, xalqning psixologik madaniyatlarini aks ettiradi. Qoraqalpoqlar boy xalq og'zaki ijodi bir nasha asrlar davomida rivojlangan. Uning asosini xalq og'zaki ijodining barsha janrlari: ertaklar, maqollar, rivoyatlar, she'rlar va boshqalar tashkil etadi. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodining eng yorqin nayomondalari bu epos yoki epos she'rlar (dostonlar) hisoblanadi.

Ushbu janrdagi ijod namunalari besh mingdan ortiq bo'lib, ular o'z ishiga: qahramonlik, lirik, ijtimoiy-maishiy, ertak-roman va boshqa turdagi dostonlarni o'z ishiga oladi. Ular dostonshiqshiqshilar-baxchi va jirovlar tomonidan, musiqiy asboblar-qobiz va dutor jo'rligida ijro etiladi. Dostonlar qoraqalpoqlar orasida X-XII asrlardan ilgari paydo bo'lgan degan fikrlar mavjud. Doston yakka holda mavjud bo'lmagan, lekin xalq ichida oldin og'zaki tarzda yuzaga kelgan va odamlarga she'riy uslubda yetkazilgan. Folklor janrlari boyitilgan, shakllangan va mukammallikka erishgan. Dostonlar xalq tarixi haqida so'zlagan. Dostonning hajmi uning xususiyatlari, hikoyachining ijodiy o'ziga xosligi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u so'zlayotgan voqealarga bog'liq. Folklor san'atida muhim o'rinni XI-XVIII asrlardagi ijod namunalari: Sharyar, Qoblan, Yedige, Yer Shora, Alpomish, Qurbonbek, Yer Ziyor, Qirq qiz va boshqalar tashkil etadi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Qoraqalpoq folklorini to'plash va targ'ib qilishda rus tadqiqotchilari I.Belyaev, A.Divaev, O.Ostroumov, V.Rablov, A.Samoilovichlar katta hissa qo'shganlar [3.27].

Qoraqalpoqlar o'z ona yurtiga bo'lgan katta muhabbatni saqlab qolgan. Ko'p asrlik tarix davomida ular bir necha bor qurol olib, o'z vatanlarini, uylarini himoya qilishgan. Yuqorida keltirilgan har bir janrdagi ularning ongida yuksak vatanparvarlik, insoniylik tuyg'ularini ko'rishimiz tabiiy. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qorakalpoklar o'zlarining kasbiy vazifalarini bajarishda faol hisoblangan, hayot qiyinchiliklariga sabr bilan kurashib kelgan. O'z yurtiga bo'lgan muhabbat o'z millatidagi umumiy g'urur bilan to'ldirilib kelgan va keyingi avlodlarga yetkazilgan.

Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodining ko'plab janrlarida hazil-mutoyiba va hajviy asarlar

ham ko'p uchraydi. Ularga misol tariqasida xalq og'zaki nasriy ijodi namunasi latifani keltirish mumkin. Yoki kulguli qo'shiq dialoglar-aytish yoki javoblar ham ushbu janrdagi ijodiga kiradi. Ular asosan yosh yigit va qizlar o'rtasidagi so'z o'yinlarida qo'llanilgan. Savol-javoblarni qisqa, takomillashgan, ijodiy va qofiyalashgan shaklda berishga va tezda, o'zini yo'qotmasdan, hozirjavoblik bilan javob qaytarish qobiliyatiga asoslanadi. Ular musiqasiz, ammo, ohang bilan va ritmik tarzda ijro etilgan. Shuningdek, xalq shoirlari orasidagi so'z aytishuvlari ham mashhur bo'lgan. Asarlarda o'zining davrlaridagi xalq qahramonlarini tasvirlangan bo'lsa, demak, usha davrning odamlari, ularning munosabatlari qanday bo'lganligidan darak beradi. Ushbu hududlar aholisi moddiy va ma'naviy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini, milliy psixologiyaning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi.

Demak, shu o'rinda xulosa shuki, usha davrdagi kishilarni psixologik xususiyatlari o'ziga xosligi, aynan og'zaki nutqni rivojlanishi, ularni xotirani kuchliligi bilan alohida ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari, qoraqalpoqlarni ba'zi xislatlari ularni milliy madaniyati, san'ati, milliy dasturlari va urf-odatlarda aks etadi. Berdaq shoir "Shejire" asarida "Sahra xalqi ko'chib, gezbek, kengli yerden Vatan tuzmoq", o'z navbatida xalq ko'chib o'zlariga qulay yerlarni tanlab Vatan qilganligi aytilmoqda [4.23]. Shu sababli ham Orol dengizi sohillariga dexkonchilik, ovchilik, baliqchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Qoraqalpog'iston xududi ajoyib ulkaning qulay tabiiy sharoiti boy o'simliklar va hayvonat dunyosi eng qadimgi ajdodlarimizning diqqat-e'tiborini o'ziga jalb qilgan. Qoraqalpoq xalqi oqsoqollari va chuponlardan eshitgan juda ko'plagan afsona, rivoyat va voqealar tafsilotlarini kuchli xotirasida saqlab qolgan.

Qoraqalpoqlarda bir kun tuz yegan uyga qirq kun salom ber - deb mexmonlar o'z minnatdorchiligini uzoq saqlab yurgan va uning qadrini yukori baxolagan.

Qoraqalpoqlarning o'z hayoti va mustaqilligi uchun sabot-matonat bilan olib borgan kurashi jarayonlarini ko'rishimiz mumkin, ularni Jiyan Jirov, Kunxuja, Ajiniyoz, Berdax, Utesh kabi xalq shoirlarni yaratgan asarlarida el-yurt uchun kurashab yashagan, har qanday qiyin vaziyatlarga ko'nikib, o'z milliy g'ururlarini saqlab qolishga uringan qaxramonlarni tasvirlab bergan [4.51].

Qoraqalpoq xalqining milliy xarakterida ishonchlik, qat'iyatlilik va sabrlilikni yaqqol ko'rishimiz mumkin. Qoraqalpoq xalqining milliy xarakterini avvalo, ularni ijtimoiy-madaniy me'yorlari qadimdan yashash tarzi asosida shakllanib kelganiga guvoh bo'lamiz. Qoraqalpoq xalqining milliy o'zlikni saqlashi etnik xususiyatlarga ega stereotiplardan ham iborat.

Qoraqalpoqlarda mehnatsevarlik, har bir ishning ko'zini biladigan, tezda ilg'ab olish qobiliyati, aql-idroki o'tkir, milliy an'analariga sodiq va mag'rurligi bilan ajralib turadigan yaxshi rivojlangan fazilatlar mavjud. Qoraqalpoq xalqida oldindan atrof-muhitga bo'lgan munosabat sub'ektiv tarzda bo'lganligi, mardlik, mas'uliyatlilik va qat'iylik fazilatlarini tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligi, hazil-mutoyibaga moilligi, shaxslararo munosabatlarda faolliigi, ijodiy fikrlashga moilligi, yaratuvchanglik tasavvurlarga ega ekanligi, har qanday vaziyatlarga ko'nikuvchangligi, og'zaki nutqni rivojlanganligini ko'plab ularni yashash tarzidan tortib milliy an'analarida aks ettirilganining guvohi bo'lamiz.

Shu tarzda ma'lumotlarga asoslanib qoraqalpoq xalqining etnik psixologik xususiyatlari qo'yidagilarda namoyon bo'ladi.

QORAQALPOQ XALQINING ETNIK PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

- 1 Qoraqalpoq xalqining tarixi
- 2 Qoraqalpoq xalqining yashash xududi
- 3 Qoraqalpoq millatiga mansub shaxslarora munosabatlari
- 4 Qoraqalpoq xalqining madaniyati, san'ati, klassik adabiyoti, folklor janri, milliy dasturlari va urf-odatlari

5 Qoraqalpoq xalqining yashash tarzi

6 Boshqa millatlar bo'lgan munosabatlari

Qoraqalpoq xalqining etnopsixologik xususiyatlarini biz shu tarzda aks etilishiga urgu berdik, ammo ularni har biri juda katta manbalar, ma'lumotlarga ega. Sizlarni qisman tanishtirib o'tishga ham harakat qilamiz. Jumladan ular, quyidagicha ta'riflanadi:

Qoraqalpoq xalqining tarixi uzoq tarixlariga ega. Qoraqalpoq zamining tarixi

mamlakatimizning barcha qadimiy mintaqalarinig tarixi kabi azaliy boy tarixga ega. Qoraqalpoq xalqining yashash xududida odam so'nggi paleolit davridan yashay boshlaganligi, unga asos arxeologik qa'lalar bo'la oladi. Qoraqalpoq xalqining yashash xududi O'zbekistonning shimoliy-g'arbiy qismida, Amudaryoning quyi qismi, Orol dengizining janubiy sohilida joylashgan. Respublika janubi-g'arb tomondan Qoraqum sahrosiga tutashgan. Uning shimoliy-g'arbida Ustyurt tekisligi, shimoliy-sharqiy tomonida esa Qizilqum sahrosi yastanib yotibdi. Orol dengizining janubiy hududi qoraqalpoq zaminida joylashgan [5,14].

Respublikaning ma'muriy-hududiy tuzilmasi 15 ta tuman va 1 ta shahardan iborat. Bular Amudaryo, Beruniy, Qorao'zak, Kegeyli, Qo'ng'iroq, Qonliqo'l, Mo'ynoq, Nukus, Taxtako'pir, To'rtko'l, Xo'jayli, Taxyotosh, Chimboy, SHO'manoy, Ellikqal'a tumanlari va Nukus shahridir[1.2].

Qoraqalpoq xalqining madaniyati, san'ati, klassik adabiyoti, folklor janri, milliy dasturlari va urf-odatlariga haqida gap ketganda, turk tilli xalqlar o'rtasida qoraqalpoq xalqi o'zining keng va ko'p qirrali folklor eposi bilan mashhurdir, biz bilgan 5 mingdan 20 ming satrgacha bo'lgan qariyb 50 ta dostonlarimiz borligi odamni xayratga soladi [2.12]. Tulepbergen Qaipbergenovning "Qoraqalpoqnoma", "Qoraqalpoq dostoni" "Qoraqalpoq qizi" kabi asarlari ham aynan xalqning etnik xususiyatlarini ochib beradi. I.V.Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi respublikadagi yirik muzeylardan hisoblanadi. Muzey fondida 85 mingdan ortiq eksponat mavjud. Qoraqalpoq xalq ustalari tomonidan yaratilgan zargarlik, yog'och o'ymakorligi, kashtado'zlik, to'qimachilik (ayniqsa, o'tov jihozlari) va boshqa asarlar amaliy san'at bo'limida jamlangan.

Qoraqalpoq millatiga mansub shaxslarora munosabatlariga keladigan bo'lsak, odamlar bir-biriga juda ochiq va samimiydir. Kishilari nimani uylab turgan bo'lsa shuni yashirmasdan ochiq ayta oladigan xislatlarga ega. Ajiniyoz Kosiboy ug'li shoirining "Ellarim bordur" she'rida "So'rasan elimni Qoqbon bizlardan, Qolpog'i qazondek ellarim bordi, xato chiqsa kechiringlar so'zlardan, Xitoy, Qungrod nomli ellarim bordi"- deb ta'kidlab o'tgan. Bu she'riy satrlarda qoraqalpoqlarni kechirimli, hozir javobligini aks ettirgan. Qoraqalpoq maqollarida ham yoshi kattalar o'z farzandlariga g'ururli bo'lishini tayinlab kelganligini ko'rish mumkin. jumladan, "Otangizning merosxo'ri bo'lmang, erkak o'g'li bo'ling" farzand tarbiyasiga juda mas'uliyatli ekanligidan darak beradi [3.15].

Boshqa millatlar bo'lgan munosabatlarida milliy madaniyati, urf-odatlariga sodiq, boshqa odamlarni hurmat qilishi, do'stona, kasbiy va shaxsiy munosabatlarda, qoida tariqasida, katta do'stona va xayrixohlikni namoyon ettira oladi. Qoraqalpoqlar qozoq, o'zbek, turkman xalqlari genotip, til, madaniyat, umumiy tarixi rivojlanishi nuqtai nazaridan bir-biriga juda yaqin bo'lgan xalqlardir.

Yuqoridan xulosa qilish mumkinki, qoraqalpoq xalqining etnik psixologik xususiyatlarini aks ettirish xalqning uzoq tarixini o'rganishga bog'liq. Qoraqalpoq millatining etnopsixologiyasi o'ziga xos milliy psixologik xususiyatlarni aks ettiradi. Qoraqalpoq xalqining etnopsixologiyasida motivatsion va boshqada fazilatlarining namoyon bo'lishi, masalan tashabbuskorlik, mehnatsevarlik darajasi va boshqalarni tahlil qilish va umumlashtirish uchun odamlarning milliy psixikasining motivatsion fon sohasining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganib borish xalqni milliy xarakterini aks ettiradi. Xalqning milliy idrok etish stereotiplarida oldingi davrlardagi umumiy yashash tarzi va hozirgi kundagi yashash sharoitlariga bog'liq hissiy baholashi hamda hozirgi kundagi yashash tarzi bilan bog'liq o'zgarib borayotgan milliy stereotiplarni ham ko'rishimiz mumkin. Qoraqalpoqlar milliy psixologiyaning o'ziga xos xususiyatlariga ega qat'iylik, qiyin vaziyatlarga chidamlilik, yaxlitlik, bosiqlik, xotirjamlik, yuksak milliy g'urur tuyg'usi, milliy an'ana va odatlariga sodiqlik, etnik-madaniy birdamlik va mas'uliyatlilik, bir so'zlilik, asosan, xolerik va sangvinik temperament tiplari xususiyatlari, ba'zida portlovchi hissiyotlarga ham ega, boshqa odamlarning harakatlari va hukmlariga yuqori sezuvchanlik kabi asosiy etnopsixologik xususiyatlariga egadir.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qoraqalpog'iston respublikasining konstitutsiyasi. T. 1993y
2. Qoraqalpaq folklori mnogotomnik tom I. Nukus-1977
3. Qoraqalpaq folklor Ko'p tomli 43-56-tomlar.
4. Davqaraev N. Revolyutsiyaga shekemgi qoraqalpaq adabiyati tariyxinin ocherkleri, Nokis, 1961, str. 62
5. Koshanov V.A."Qoraqalpog'iston tarixi " fani bo'yicha ma'ruzalar.2008y
6. Каранашвиши Г.В. Этническое самосознание и традиции.Тбилиси, 2005
7. Этнопсихологический словарь: МПСИ, 1999. — 343 с.